लावनं क्षीरसर्पिर्भ्यां पानञ्च क्षीरसर्पिषोः ।
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥
भृङ्गराजरसच्छागक्षीरतुल्यार्कतापितः ।
सूर्य्यावर्त्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ॥*॥
अर्द्धावभेदके पूर्व्वं स्नेहस्वेदो हि भेषजम् ॥
विरेकः कायशुद्धिश्च धूपस्निग्धोष्णभोजणम् ।
विड़ङ्गानि तिलान् कृष्णान् समान् पिष्ट्वा
विलेपयेत् ॥
नस्यं वाप्याचरेत्तस्मादर्द्धभेदं व्यपोहति ।
पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्व्वा नस्ततस्तयोः ॥"
नस्ततः नासिकया पिबेदित्यन्वयः । तयोः
सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ * ॥
"अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः ।
शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयावघृतपूपैर्विशेषतः ॥"
संयावः पक्वान्नविशेषः । एरकिया इति लोके ।
स च मधुमस्तकः मधुनोपलिप्तः । घृतपूरो-
ऽपूपः ।
"पथ्याक्षधात्री रजनी गुड़ूची
भूनिम्बनिम्बैः सगुड़ः कषायः ।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूलं
निहन्ति नासानिहितः क्षणेन ॥"
इति पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"दार्व्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् ।
एतत्प्रलेपनं कुर्य्याच्छङ्खकस्य विनाशयेत् ॥
पीततोयाभिषेकञ्च शीतलक्षीरसेवनम् ।
कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खके लेपनं हितम् ॥"
सर्वेषु ।
"यष्टीमधुकमाषः स्यात् तूर्य्यांशन्तु विषम्भवेत् ।
तयोश्चूर्णन्तु सूक्ष्मं स्यात्तच्चूर्णं सर्षपोन्मितम् ॥
नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं सर्व्वां शीर्षव्यथां हरेत् ।
दृष्टप्रयोगो योगोऽयमनुभाविभिरादृतः ॥
आर्द्रं यच्छक्तिकाचूर्णं चूर्णितं नवसादरम् ।
उभयं योजितं गन्धात्तस्य नश्यति शीर्षरुक ॥"
इति भावप्रकाशे शिरोरोगाधिकारः ॥
शिरोऽर्त्तिः, स्त्री, (शिरसोऽर्त्तिः ।) शिरःपीड़ा ।
इति लोके प्रसिद्धिः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । १५२ ।
"जागरेणातिपानेन शिरोऽर्त्तिं व्यपदिश्य च ।
प्रातः स तस्थौ वस्त्रेण वेष्टयित्वाङ्कितं शिरः ॥")
शिरोवल्ली, स्त्री, (शिरसो वल्लीव ।) बर्हिचूड़ा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिरोवृत्तं, क्ली, (शिर इव वृत्तम् ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिरोवृत्तफलः, पुं, (शिरसि वृत्तं फलं यस्य ।)
रक्तापामार्गः । इति भावप्रकाशः ॥
शिरोवेष्टः, पुं, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट + अच्)
उष्णीषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिरोवेष्टनं, क्ली, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट +
ल्युः ।) शिरःप्रावरणम् । पाग्ड़ी इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । उष्णीषः २ वेष्टनम् ३ वेष्टकम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शिरोवेष्टः ५ चेलो-
ण्डुकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिरोऽस्थि, क्ली, (शिरसोऽस्थि ।) मस्तकास्थि ।
माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
करोटिः २ शिरस्त्राणम् ३ शीर्षकम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शिल, श उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उञ्छ उद्धृतशस्यशेषाहर-
णम् । श, शिलति धान्यं दीनः । शेलिता ।
इति दुर्गादासः ॥
शिलः, पुं, क्ली, (शिल + कः ।) उञ्छः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ११ । १७ । ४१ ।
"अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्
तयोः ॥")
जीवनोपायविशेषः । यथा,—
"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥"
इति मानवे ४ अध्यायः ॥
"अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा अप्रति-
हतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र
तत्राङ्गुलीभ्यां एकैकं कणं समुच्चयित्वा इति
बौधायनदर्शनात् । एकैकधान्यादिगुड़कोच्चय-
मुञ्छः । मञ्जर्य्यात्मकानेकधान्याच्चयनं शिलः ।
उञ्छश्च शिलश्च इत्येकवद्भावः । तत् सत्यसमान-
फलत्वादृतमित्युच्यते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥ (रघुवंशीयपारियात्रनृपपुत्त्रः । यथा,
रघुवंशे । १८ । १७ ।
"तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ॥")
शिलगर्भजः, पुं, पाषाणभेदनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शिला, स्त्री, पाषाणः । (यथा, मनौ । २ ।
२०४ ।
"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥")
द्वाराधःस्थितदारु । इत्यमरः ॥ स्तम्भशीर्षम् ।
मनःशिला । इति मेदिनी ॥ कर्पूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शिलाकर्णी, स्त्री, (शिलेव कर्णः कोणो यस्याः ।
ङीष् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिलाकुट्टकः, पुं, (शिलां कुट्टयति दारयतीति ।
कुट्ट + ण्वुल् ।) टङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिलाजं, क्ली, (शिलाया जायते इति । जन +
डः ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिलाजतु, क्ली, (शिलाया जतु ।) पर्वतजातो-
पधातुविशेषः । शिलाजित् इति हिन्दीभाषा ।
तत्पर्य्यायः । गैरेयम् २ अर्घ्यम् ३ गिरिजम् ४
अश्मजम् ५ । इत्यमरः ॥ शिलाजम् ६ अगजम्
७ शैलम् ८ अद्रिजम् ९ । इति रत्नमामाला ॥
शैलेयम् १० शीतपुष्पकम् ११ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शिलाव्याधिः १२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अश्मोत्थम् १३ अश्मलाक्षा १४ अश्म-
जतुकम् १५ जत्वश्मकम् १६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् ।
मेहोन्मादाश्मरीशोफकुष्ठापस्मरनाशित्वं च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । शर्करासर्व-
रोगहरत्वम् । योगवाहित्वम् । अत्युष्णशीत-
कत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
"निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसार धराधराः ।
निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं आयसं तच्चतुर्विधम् ।
शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि ॥
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।
शिलाह्वं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥
छेदि योगवहं हन्ति कफमेदाश्मशर्कराः ।
मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातास्रार्शांसि
पाण्डुताम् ॥
अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् ।
सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥
मधुरं कटुतिक्तन्तु शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥
ताम्रं मयूरकण्ठाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् ।
विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शिलाञ्जनी स्त्री, (शिलामञ्जयतीति । अञ्ज +
ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शिलाटकः, पुं, (शिलामटतीति । अट + ण्वुल् ।)
अट्टः । विलम् । इति मेदिनी ॥
शिलात्मजं, क्ली, (शिलाया आत्मजमिव ।)
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिलात्मिका, स्त्री, मूषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिलादद्रुः, पुं, (शिलाया दद्रुरिव ।) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिलाधातुः, पुं, (शिलानां धातुः ।) सितो-
पलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड़ा इति भाषा ॥
गैरिकभेदः । स तु पीतवर्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
"सितोपलः शिलाधातुर्व्वर्णरेखा च मक्कलम् ।
शिलाधातुविशेषस्तु विज्ञेयो लोकशास्त्रतः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शिलापट्टः, पुं, (शिलायाः पट्टः ।) पेषणार्थ-
शिला । शिल् इति भाषा । इति केचित् ॥
शिलापुत्त्रः, पुं, (शिलायाः पुत्त्र इव ।) पेषणयोग्य-
शिला । लोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घष-
नालः २ शिलापुत्त्रकः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ।
शिलापुष्पं, क्ली, (शिलायाः पुष्पमिव ।) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥